

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.42(477)

СВОБОДА У ЦІННІСНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА: КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ ВИМІР

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, завідувач-професор кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Піменова Ольга Олександрівна – асистент кафедри філософії Луцького національного технічного університету, пошукачка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті аналізується динаміка ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства, зокрема місце свободи в ієрархії цінностей майбутніх фахівців. Доводиться взаємозв'язок між "постмодернізацією" ціннісної свідомості студентства та його прагненням до актуалізації особистісної свободи. За допомогою даних якісного дослідження розкриваються студентські інтерпретації змісту свободи, підкреслюється амбівалентність її сприйняття вузівською молоддю.

Ключові слова: свобода, студентство, ціннісні орієнтації, "постмодернізація" ціннісної свідомості, ціннісна амбівалентність.

В статье анализируется динамика ценностных ориентаций современного украинского студенчества, в частности место свободы в иерархии ценностей будущих специалистов. Доказывается взаимосвязь между "постмодернизацией" ценностного сознания студенчества и его стремлением к актуализации личностной свободы. С помощью данных качественного исследования раскрываются студенческие интерпретации содержания свободы, подчеркивается амбивалентность ее восприятия вузовской молодежью.

Ключевые слова: свобода, студенчество, ценностные ориентации, "постмодернизация" ценностного сознания, ценностная амбивалентность.

In the paper the dynamics of value orientations of modern Ukrainian students and particularly the place of freedom in the hierarchy of values in the future specialists are viewed. The author proves the mutual connection between the process of "post modernization" of value consciousness of the students and its aiming at actualization of the personal freedom. With the help of the data gathered by a qualitative research the students' interpretations of the content of the term "freedom" are analyzed. The ambiguity of the term's perception in the student environment is pointed out.

Key words: freedom, students, value orientations, "post-modernization" of value consciousness, value ambiguity.

Важливим джерелом соціокультурної трансформації, що відбувається в Україні, як і в інших пострадянських країнах, є динаміка загальносоціальних, групових та особистісних цінностей та ціннісних орієнтацій, в тому числі виникнення альтернативних ціннісних систем і конфлікт між ними.

Ціннісна альтернативність (як у глобальному, так і в регіональному контексті) найяскравіше проявляється на рівні поколінських і культурних, у тому числі освітніх, розбіжностей, що призводить, на думку сучасних соціологів, зокрема теоретиків постмодернізму, до формування гнучких (рухливих) ціннісних спільнот (ідентичностей). За сучасних умов чинниками конструювання життєвих стилів і соціальних позицій стають молодість і високий рівень освіти. Саме тому молодь, особливо та, що одержала (і одержує) вищу освіту, все більш

інтенсивно актуалізує позиції суб'єкта соціальних змін, що відбуваються сьогодні. Все це визначає **актуальність** соціологічного аналізу динаміки ціннісних орієнтацій сучасного студентства. Значимість такого аналізу обумовлена тим, що "модернізація" і "постмодернізація" цінностей вихованців вищої школи, які зафіксовані в дослідженнях, у тому числі проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, виступають не тільки показником трансформаційних процесів у нашому суспільстві, але і їхнім найважливішим джерелом.

Соціологічний аналіз глобальних і регіональних ціннісних зрушень акцентує увагу на різних аспектах цього процесу. Назвемо лише деякі з них. Так, у центрі дослідницького інтересу відомого американського соціолога Р.Інглехарта і його колег – перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних і ширше – до постмодерністських цінностей, тобто ціннісна артикуляція цивілізаційних змін (див., наприклад: [1-9]).

Ціннісна трансформація пострадянського простору активно досліджується російськими та українськими вченими-соціологами, науковий інтерес яких насамперед спрямований на виявлення рушійних сил цього процесу, його механізмів, факторної обумовленості і т. ін. (див., наприклад: [10-14]).

Особливе місце в ціннісному дискурсі соціології займає проблематика, пов'язана з аналізом ціннісної свідомості різних соціальних, у тому числі соціально-демографічних груп, насамперед молоді, в тому числі студентської (див., наприклад: [15-17]). Останнє пояснюється тією роллю, яку покликана відігравати молодь у "динамічному суспільстві" (К.Мангейм), рис якого починають набувати і пострадянські країни, в тому числі Україна.

Дослідницький інтерес до аналізу проблем динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді обумовлений тим, що вона володіє такими важливими соціальними ресурсами, як вік і освіта. Ця "ресурсоемікість" студентства актуалізує його суб'єктні характеристики, що так необхідні пострадянському суспільству, яке трансформується [17, с.284-285].

Досліджуючи динаміку ціннісної свідомості студентства, зокрема його орієнтацій на таку цінність, як особистісна свобода, ми здійснили синтез макро- та мікросоціологічних підходів до аналізу цього процесу. Отже, наші емпіричні дослідження були комплексними (кількісно-якісними), завдяки чому ми отримали як кількісну, так і якісну інформацію. Кількісні дані, які ми одержали в межах масштабних (загальнонаціональних та міжнародних) досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського університету протягом 2002 -2007р.р.¹, характеризує груповий рівень ціннісних зрушень. Що стосується аналізу індивідуального рівня ціннісної динаміки, то він був здійснений завдяки застосуванню нами таких методів якісного дослідження, як бібліографічний метод, глибинні та фокусовані групові інтерв'ю зі студентами вищих навчальних закладів Луцька, Харкова, Житомира та Львова, а також з батьками деяких харківських ВНЗ.

Метою цієї статті є аналіз свободи у ціннісному дискурсі сучасного українського студентства в його кількісному та якісному вимірах.

Перш за все проаналізуємо кількісні дані щодо динаміки ціннісних орієнтацій українського студентства та місце свободи в ієрархії його цінностей. Для цього звернемося до результатів досліджень, мова про які йшла вище.

Зазначимо, що однією з основних гіпотез нашого дослідження є гіпотеза про розвиток тенденції "модернізації" та "постмодернізації" системи цінностей і ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців (див. про це докладно: [18-19]).

Як довели результати кількісних досліджень, зокрема застосування при їх обробці такого методу інтелектуального аналізу даних, як дерево класифікації, реалізація як "модерністських", так і "постмодерністських" цінностей особистості (насамперед такої цінності, як самореалізація) можливе лише за умов актуалізації індивідуальної свободи [17,с.333-337].

---

¹ Маються на увазі дослідження: "Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації" (за репрезентативною вибіркою було опитано 1972 студенти українських та 981 студент білоруських ВНЗ) та "Вища освіта як чинник соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств" (за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 українських, 787 білоруських та 598 російських студентів. Вибірка по Росії не є репрезентативною).

Таблиця 1. Орієнтації українських студентів на термінальні цінності (у середніх (S) та рангах (R), за даними досліджень 2002-2004 та 2005-2007рр.)

	2002-2004 (N=1972)		2005-2007 (N=3057)	
	S	R	S	R
Цікава, творча робота	3.27	12	3.21	12
Матеріальне благополуччя	3.54	6	3.48	6
Гарні, добрі відносини з оточуючими людьми	3.58	5	3.63	3
Користь, принесена суспільству	2.72	16	2.96	16
Участь у суспільному житті, у вирішенні проблем, що стоять перед суспільством	2.36	18	2.35	17
Освіченість, знання	3.46	8	3.45	8
Особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей	3.11	14	3.21	13
Сімейне благополуччя	3.70	2	3.77	2
Здоров'я	3.75	1	3.81	1
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3.40	9-10	3.23	11
Високе службове і суспільне становище	3.14	13	2.96	15
Література і мистецтво	2.70	17	2.22	18
Екологічна безпека	3.01	15	2.99	14
Взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням	3.28	11	3.33	9
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3.60	3	3.46	7
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3.51	7	3.50	5
Економічна незалежність	3.62	4	3.51	4
Побутовий комфорт	3.40	9-10	3.30	10

Аналізуючи динаміку орієнтацій українського студентства на термінальні цінності (див. табл. 1), перш за все звернемо увагу на зміни у трійці цінностей – лідерів. Що стосується цінностей, що незмінно, від дослідження до дослідження посідають перше та друге рангові місця (здоров'я та сім'я), то їх напруженість зростає. На наш погляд, у першому випадку це може бути пов'язано, з одного боку, з погіршенням здоров'я сучасної української молоді, про що свідчать як результати соціологічних досліджень, так і офіційна медична статистика, з іншого - з більш глибоким усвідомленням його значущості для успішної життєдіяльності (до речі, про останнє свідчать результати нашого якісного дослідження). Підвищення значущості сім'ї обумовлюється також щонайменше двома причинами, як знову ж таки свідчить отримана нами якісна інформація. Перша з них – це усвідомлення сучасною людиною, в тому числі молоді, що сьогодні можна довіряти, а, отже почувати себе у відносній безпеці, тільки серед найближчих тобі людей – членів твоєї родини. Друга причина – це суттєві ускладнення (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру), що викликають у молоді, яка прагне створити сім'ю. Маються на увазі проблеми пошуку шлюбного партнера, з одного боку, матеріальні труднощі, з іншого. Це призводить до того, що сім'я, незважаючи на найвищі оцінки значущості, все більшою мірою стає, так би мовити, “відстроченою” цінністю. Окрім зазначеного вище, це у багатьох випадках обумовлюється бажанням (цитуюмо наших респондентів) “не втратити свободу, не бути залежним навіть від коханої людини”.

До речі, саме особиста свобода, за даними дослідження 2002-2004р.р., посідала третє місце в ієрархії термінальних цінностей українського студентства (див. табл. 1). Результати дослідження 2005-2007р.р. засвідчили певне зниження значущості особистої свободи для майбутніх фахівців. З третього місця вона переміщується на сьоме, поступившись таким цінностям, як “гарні стосунки з оточуючими людьми” (3 рангове місце, S=3,63), “економічна незалежність” (4 місце, S=3,51), “можливість самореалізації” (5 місце, S=3,50), “матеріальне благополуччя” (6 місце, S=3,48). Отже, деяке зниження цінності особистої свободи відбулося перш за все за рахунок такої гуманістичної цінності, як “гарні стосунки з оточуючими людьми”. Водночас підкреслимо, що значущість “економічної незалежності”, яку студенти-учасники фокусованих групових інтерв'ю визначили як “невід'ємну складову”, “основу” своєї особистісної свободи, незмінно залишається на четвертому ранговому місці та цінується респондентами вище, аніж матеріальне благополуччя. Останнє вони пояснюють тим, що тільки “економічна незалежність дає людині почуття свободи”, адже “можна бути багатим, але залежним (від батьків, наприклад), несвободним”.

Розділ 3. Дослідження проблем молоді та освіти

Пояснень певного зниження значущості особистісної свободи може бути декілька. По-перше, як свідчать отримані нами кількісні дані (див. табл. 1), переважна більшість перелічених в інструментарії дослідження цінностей знизили свою напруженість. Виняток становлять лише такі цінності, як “здоров’я”, “сімейне благополуччя”, “гарні стосунки з оточуючими людьми” (про що вже йшлося вище), “користь принесена суспільству”, “особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей” та “взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням”. Як бачимо, це не лише “приватні”, але й соціальні, зокрема громадянські, цінності. Підвищення їх напруженості, якщо виходити із концепції Р.Інглехарта (див., напр.: [7]), може обумовлюватися ціннісною значущістю того, чого не вистачає. Отже, можна припустити, що сучасна студентська молодь відчуває нестачу здоров’я, добрих стосунків з оточуючими людьми, взаємопорозуміння зі старшим поколінням, душевного спокою тощо. В той же час зниження напруженості всіх інших цінностей, у тому числі свободи, може бути пов’язане з їх зреалізованістю. Зазначимо, що обидва сформульовані нами припущення знайшли певне підтвердження в процесі здійсненого нами якісного дослідження. Так, майже ніхто із студентів, які брали участь у фокусованих групових інтерв’ю, не скаржився на ущемлення чи обмеження їх свободи. Інша справа, що кожен із них розумів під свободою, який сенс вкладав у це поняття. Але на цьому ми докладно зупинимось дещо нижче.

А тепер проаналізуємо динаміку орієнтації українських студентів на інструментальні цінності (якості особистості) та самооцінки їх розвитку (див. табл. 2, 3).

Таблиця 2. Орієнтації українських студентів на якості, які необхідні сьгодні людині (у % до опитаних та рангах (R), за даними досліджень 2002-2004 та 2005-2007 рр.).

	2002-2004 (N=1972)		2005-2007 (N=3057)	
	%	R	%	R
Рішучість, готовність до ризику, заповзятливість	79	1	60	2
Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах	13	23-24	13	22
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	53	8	49	9
Творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове	63	3	53	5
Незалежність, самостійність у судженнях і діях, здатність "йти проти течії"	49	11	51	8
Здатність бути лідером, вести за собою інших людей	51	10	45	10
Відповідальність	54	7	58	3
Сумлінність, ретельність, дисциплінованість	44	13-14	32	16
Чесність, порядність, принциповість	57	6	52	6
Готовність поступитися своїм благополуччям заради громадянського обов'язку, суспільних інтересів	8	25-26	6	25
Життєрадісність, почуття гумору	59	5	51	7
Почуття власної гідності	41	15	37	14
Впевненість у собі	64	2	62	1
Освіченість, професіоналізм	61	4	57	4
Висока загальна культура, ерудиція	36	17	24	19
Непримиренність до недоліків у собі й в інших	8	25-26	4	36
Самодисципліна, самоорганізованість	30	18	31	17
Працьовитість, уміння напружено працювати	44	13-14	37	13
Терпимість до поглядів і думок інших.	25	19	17	21
Наполегливість у досягненні мети.	45	12	43	11
Уміння доводити до кінця почату справу	39	16	42	12
Ініціативність	22	20-21	22	20
Критичний склад розуму	13	23-24	11	24
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень.	22	20-21	27	18
Комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточуючими	52	9	41	13
Прагматизм, ощадливість	20	22	12	23

Перш за все звертає на себе увагу зниження рівня орієнтацій українського студентства практично на всі перелічені в інструментарії дослідження цінності. Виключенням є лише такі цінності, як

самодисципліна, самоорганізованість (її значущість для наших респондентів навіть дещо збільшилась) та прагнення до самореалізації, особистих досягнень. Так, у порівнянні з дослідженням 2002-2004 рр., орієнтації на самореалізацію українських студентів зросли на 5%. І хоча зростання не дуже значне, ми все ж таки можемо говорити, що тенденція "постмодернізації" ціннісної свідомості має позитивну динаміку. Адже орієнтація на самореалізацію є одним із показників зазначеного вище процесу. Щодо самооцінок розвитку інструментальних цінностей, то ми зафіксували тенденцію, протилежну ситуації з орієнтаціями на ці цінності студентів, яких ми опитали протягом дослідження 2005-2007 рр. Порівнюючи ці самооцінки з аналогічними даними, отриманими в 2002-2004 рр., ми зафіксували значне зростання всіх із них. Саме цим, на наш погляд, може пояснюватися зниження рівня орієнтації на інструментальні цінності. Знову ж таки, згідно з гіпотезою Р.Інглехарта про ціннісну значущість того, чого не вистачає, респонденти, опитані протягом останнього дослідження, відчувають значно менший дефіцит перелічених в інструментарії якостей. Лише в одному випадку, як свідчать отримані дані, ця гіпотеза не підтверджується. Це стосується орієнтацій та самооцінок розвитку такої якості, як прагнення до самореалізації: за інформацією дослідження 2005-2007 рр. зросли й орієнтації, й самооцінки. Отже, припущення про поширення тенденції "постмодернізації" ціннісного світу сучасного студентства є слушним.

Таблиця 3. Самооцінка українськими студентами розвитку якостей, які необхідні сьогодні людині (у середніх (S) та рангах (R)), за даними досліджень 2002-2004 та 2005-2007рр.)

	2002-2004 (N=1972)		2005-2007 (N=3057)	
	S	R	S	R
Рішучість, готовність до ризику, заповзятливість	2.79	16	2.91	15
Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах	2.52	22-23	2.58	23
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	3.09	6	3.20	5
Творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове	2.76	18	2.87	17
Незалежність, самостійність у судженнях і діях, здатність "йти проти течії"	2.72	20	3.15	8-9
Здатність бути лідером, вести за собою інших людей	2.52	22-23	2.66	21
Відповідальність	3.25	3	3.37	2
Сумлінність, ретельність, дисциплінованість	3.12	5	3.04	12
Чесність, порядність, принциповість	3.22	4	3.28	4
Готовність поступитися своїм благополуччям заради громадянського обов'язку, суспільних інтересів	1.95	26	1.97	25
Життєрадісність, почуття гумору	3.27	2	3.36	3
Почуття власної гідності	3.32	1	3.43	1
Впевненість у собі	3.04	8	3.14	10
Освіченість, професіоналізм	2.81	14	2.85	18
Висока загальна культура, ерудиція	2.80	15	2.81	19
Непримиренність до недоліків у собі й в інших	2.47	24-25	2.31	24
Самодисципліна, самоорганізованість	2.78	17	2.93	14
Працьовитість, уміння напружено працювати	2.91	11-12	3.028	13
Терпимість до поглядів і думок інших.	2.87	13	2.84	19
Наполегливість у досягненні мети.	3.03	9	3.17	6
Уміння доводити до кінця почату справу	2.93	10	3.06	11
Ініціативність	2.75	19	2.87	16
Критичний склад розуму	2.58	21	2.62	22
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень.	2.91	11-12	3.15	8-9
Комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточуючими	3.05	7	3.16	7
Прагматизм, ощадливість	2.47	24-25	2.69	20

З огляду на це, ми звернулись до кластерного аналізу, який дозволив нам здійснити диференціацію за цивілізаційним критерієм, тобто допоміг з'ясувати, як представлені в ціннісній свідомості студентської молоді традиціоналістські, модерністські та постмодерністські аксіофеномени (див. про це докладно: [17, с.305-306; 18; 19]). Завдяки кластеризації аналізу було виокремлено сім груп:

"нові традиціоналісти" (21,4% респондентів), "модерністи-комуналісти" (21,6%), "традиціоналісти" (11%), "постмодерністи-прагматики" (10,7%), "пост модерністи-ідеалісти" (21,5%), "постмодерністи-індивідуалісти" (10,4%), "помірні модерністи" (3,3%).

Здійснений нами аналіз довів, що на відміну від "традиціоналістських" кластерів, де свобода займає передостаннє місце в ієрархії цінностей, у "модерністських" та особливо у "постмодерністських" кластерах ця цінність знаходиться в трійці лідерів. Так, для "постмодерністів-прагматиків" свобода разом з економічною незалежністю посідає репне місце у ціннісній ієрархії. Зазначимо, що більш виражена артикуляція свободи в ціннісному дискурсі "постмодерністів" (особливо "прагматиків") перш за все пов'язана з такими їх об'єктивними характеристиками, як високоурбанізований спосіб життя, матеріальна забезпеченість і високий рівень соціального та культурного, в тому числі освітнього, капіталу батьківської сім'ї. Останнє підтверджує сформульовану нами гіпотезу щодо впливу освіти (особливо вищої) на актуалізацію особистісної свободи. Таким чином, кластерний аналіз засвідчив взаємообумовленість орієнтацій на особистісну свободу та "постмодернізацій" ціннісної свідомості майбутніх фахівців.

А тепер звернемось до отриманих нами якісних даних та з'ясуємо, що ж означає свобода для сучасного студента. Відповіді учасників фокусованих групових інтерв'ю свідчать про те, що вони сприймають свободу і як термінальну, і як інструментальну (за термінологією М.Рокіча) цінність. На користь першого говорять такі висловлювання наших респондентів: "свобода – це повітря, без якого людина не може жити", "це сенс життя", "найголовніша потреба людини", "те, що керує життям", "свобода – необхідна частина мене самого", "свобода – це життя" і т.д. Таке розуміння свободи було достатньо поширеним серед студентів – учасників фокус-груп.

Проте інструментальна конотація цінності свободи, свобода як цінність досягнення сприймається студентами дещо частіше: "свобода – це можливість вибирати", "спосіб самовираження", "здатність та вміння не залежати від інших (держави, батьків)", "засіб перевірки себе, своєї можливості зробити щось без будь-чийої допомоги" тощо. Серед використаних нами методів був і метод незакінченого речення. Ось що написали про свободу студенти Луцького технічного університету: "свобода – це те, що повинна мати кожна людина", "свобода для мене – це можливість приймати самостійні рішення, самореалізовуватись, вільно висловлювати свої думки", "свобода для мене – незалежність від інших, незалежність у власних діях, відсутність контролю наді мною", "свобода – це можливість самостійно приймати будь-які рішення, ні від кого не залежати", "для мене свобода рівнозначна здоров'ю, щастю, життєвому успіху", "свобода – це незалежність; незалежність від батьків, від оточуючих, від громадської суспільної думки; потрібно мати на все свою думку, робити щось так, як саме ти вважаєш, говорити те, що ти хочеш", "свобода – це гарний весняний чи літній день, ти на прогулянці з дорогою людиною, навкруг тебе квіти, дерева, струмочок, голубе небо і ти відчуваєш себе так прекрасно", "свобода – самостійність, матеріальний і духовний достаток, сімейне щастя і Віра, Надія, Любов, ну, і мудрість", "свобода – це можливість реалізувати себе професійно, мати змогу обирати", "для мене свобода – це щастя бути самим собою", "на мою думку, свобода це не вільність від обов'язків, від опіки батьків, а це здійснення своїх вчинків, дій в межах, встановлених суспільством, а головне собою", "для мене свобода полягає у реалізації себе як особистості", "свобода – це можливість вільно себе реалізовувати в житті і дозволяти собі дії, які не заборонені законом", "свобода – це прекрасно, ти ніби птах у небі – робиш, що хочеш і ні від кого не залежиш".

Як засвідчило наше дослідження, ставлення сучасних молодих людей до свободи хоча і відрізняється від ставлення до неї представників старшого покоління, проте ці відмінності не є вражаючими. Більше того, ставлення двох поколінь до свободи часто відповідає досить усталеному стереотипу масової свідомості (особливо у її вітчизняному контексті), згідно з яким свобода поки що не є найголовнішою потребою, найважливішою цінністю, життєвою метою людини. Так, і серед студентів, і серед їх батьків, як свідчать матеріали фокусованих групових інтерв'ю, знайшлися і такі, хто вважає, що йому не потрібна свобода, що це (цитуємо наших респондентів) "тяжке випробування, яке навряд чи можна гідно витримати", "важкий тягар відповідальності за те, щоб жити в межах нормального життя". І все ж таки молодіжний дискурс має більш виражений індивідуальний характер. Це, в тому числі, виявляється в амбівалентному ставленні сучасної молодої людини до свободи як життєвої цінності. Звернувшись до аналізу біографій, ми виявили, що один і той же студент може артикулювати цю цінність і як "свободу для", і як "свободу від". При цьому деякі респонденти сприймають "свободу для" як свободу вибору, в тому числі варіанту поведінки, в якому превалює "свобода від".

Підкреслимо, що далеко не всі студенти пов'язують свободу з відповідальністю. У тих же випадках, коли вони усвідомлюють цей зв'язок, частіше за все свобода сприймається як важкий тягар. Ось як пояснює це, посилаючись на думку соціологів психологічного напрямку, Є. Головаха: "...Саме болісне відчуття свободи, страх перед індивідуальним вибором і відповідальністю за свої вчинки в періоди соціальної нестабільності... штовхає пересічного громадянина в обійми тоталітаризму, вирватися з яких вкрай важко" [20, с. 94].

Як ми підкреслювали вище, багато наших респондентів – учасників фокусованих групових інтерв'ю сприймають свободу як найважливішу цінність, яка, у свою чергу, є умовою реалізації інших цілей та цінностей особистості. Таким чином, інструменталізм свободи, як і багатьох інших цінностей, все ж таки превалює в аксіодискурсі сучасного студента.

У цьому контексті зазначимо, що ціннісна амбівалентність (у нашому випадку сприйняття свободи і як термінальної, і як інструментальної цінності) детермінується таким суб'єктивним феноменом, як індивідуалізація свідомості та повсякденних практик особистості. Адже процес індивідуалізації виявляється перш за все у плюралізації стилів життя, в тому числі стилів споживання; у вибіркового ставленні людини до цінностей, які йому пропонує суспільство в цілому або найближче оточення; в актуалізації різноманітних інноваційних варіантів життєтворення як реалізації "біографії за вибором" (У.Бек). Це означає, що норми та цінності, переконання та установки особистості стають предметом власного вибору людини, яка все більше відчуває свою свободу, почувається вільною від традицій або групової приналежності, самостійною у своїх рішеннях та діях.

Як доводять результати численних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 1990-2000х років серед пострадянської студентської молоді, ціннісна амбівалентність (всупереч твердженням науковців, насамперед психологів) не викликає негативних ефектів у свідомості індивіда, не призводить до внутрішньоособистої кризи. На нашу думку, це обумовлено тим, що, недивлячись на суперечливість індивідуального ціннісного дискурсу, "захисним механізмом", який оберігає особистість від кризи, є певні усталені ціннісні домінанти, що утворюють своєрідний "стрижень" людини. Для сучасного студента, як свідчать наші дослідження, це такі приватні цінності, як здоров'я, сімейне та матеріальне благополуччя, а також свобода та незалежність у судженнях та діях. Водночас результати цих досліджень доводять, що, незважаючи на індивідуалізацію, "приватизацію" ціннісного світу сучасної особистості, в тому числі та перш за все молоді, її аксіодискурс усе ще досить тісно пов'язаний з цінностями суспільства в цілому.

І все ж таки за сучасних умов рушійною силою соціокультурної трансформації пострадянських країн є ціннісні зміни на рівні індивідуальної свідомості, зокрема підвищення значущості особистісної свободи, яку можна назвати універсальною людською цінністю. Говорячи про універсальність свободи, ми перш за все маємо на увазі її змістовну багатоманітність, відсутність єдиного конкретного сенсу образу свободи, що ми довели вище, наводячи студентські інтерпретації свободи. У цьому контексті важко не погодитись з М.Шабановою, яка пише: "...оскільки ця багатоманітність у перехідний період від однієї суспільної системи до іншої особливо велика, то ступінь реалізації якомога більшої кількості різних образів свободи є важливим індикатором руху до більш вільного суспільства" [21, с. 143].

За цих умов зникає жорсткість соціалізаційних механізмів, вони все менше забезпечують відтворення певного соціального порядку. Свобода вибору тієї чи іншої групи цінностей, серед яких можуть бути і такі, що заперечують одна одну, є альтернативними, призводить до того, що індивід, точніше його діяльність, заснована на цих аксіофеноменах, може як прискорювати, так і уповільнювати, гальмувати процеси суспільної трансформації, видозмінювати її ціннісний дискурс. Як свідчать наші дослідження, а також соціальна практика, певний ціннісний вибір сучасної молоді людини (у нашому випадку - студента) є обумовленим перш за все її прагненням створити для себе самої оптимальні умови життя, самореалізації та саморозвитку, забезпечити найбільш комфортне самопочуття у соціокультурному полі, що постійно змінюється. На перший погляд, це відповідає концепту "ізолюваного індивіда" Ф.Тьоніса, згідно з яким стратегії максимізації індивідуальної користі спричиняють втрату духу спільності, солідарності у суспільстві. Проте, ми, скоріше, можемо погодитися із Дюркгеймом, бо вважаємо, що українське суспільство є ще багато в чому традиційним, що успіх його транзиту до індустріального суспільства з його органічною солідарністю, а зрештою і до постіндустріального суспільства залежить, у тому числі, від індивідуальних повсякденних практик, індивідуалізації свідомості та особистісних рис людини, від усвідомлення нею того, що її особиста свобода не повинна обмежувати свободу інших людей, що лише за таких умов можливий індивідуальний розвиток та самореалізація.

Література:

1. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, 1997. – 440 p.
2. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. - Princeton (NY): Princeton Univ. Press, 1989.- 504 p.
3. Inglehart R. The Silent Revolution in Europe // American Political Science Review.- 1971.- №4.- P. 991-1017.
4. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles.- Princeton, 1990.
5. Inglehart R., Baker W.E. Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values // American Sociological Review.- 2000.- № 65.- P.19-51.
6. Abramson P.R. Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies / P.R. Abramson, Inglehart R.// British Journal of Political Science.- 1992.- №22.- P.183-228.
7. Abramson P.R Value Change in Global Perspective // P.R. Abramson, R. Inglehart - Ann Arbor, 1995. 8. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. - №4. – С. 6-32.
9. Вельцель Х., Инглхарт Р. Людський розвиток і “вибух” демократії: варіації змін режимів серед 60 суспільств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2008. - №1. - С. 85-119.
10. Динамика ценностей населения реформирующейся России / Н.И. Лапин, Л.А. Беляева, Н.Ф. Наумова, А.Г. Здравомыслов. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 221 с.
11. Королько В., Танчер В. Запад и Восток на пороге "ситуации постмодерна". // The Challenges of Theory Symposium. – Moscow. – 1996.
12. Головаха Е.И. Россия и Украина: общее и особенное в массовом и элитарном ценностном сознании // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии. Материалы международного симпозиума. – М., 1997. – С. 286-290.
13. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика. – 1993. - №3.
14. Козловский В.В., Уткин А.И., Федотова В.Т. Модернизация: от равенства к свободе. – СПб: Изд-во СПб-го ун-та, 1995.
15. Ручкин Б.А. Молодежь и становление новой России. // СОЦИС. – 1996. - №12. – С. 90-105.
16. Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. – К.: УІСД, 2001. – 210 с.
17. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
18. Сокурская Л.Г., Кислова О. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 534-539.
19. Сокурская Л.Г., Кислова О.Н. Постмодернизация ценностного сознания современного студенчества: украинский и белорусский вариант // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2004. – С. 527-533.
20. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии.- К.: Наукова думка, 1992.-126 с.
21. Шабанова М. Социология свободы: трансформирующееся общество/ Отв. ред. Т.И. Заславская.- М.: Московский общественный научный фонд, 2000.- 315 с.

© Л. Г. Сокурская, 2009, © О. А. Пименова, 2009

УДК 316.442:316.752:316.728

КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ У ПОДВІЙНОМУ КОНСТРУЮВАННІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ НЕРІВНОСТЕЙ: ЦІНІСНО-НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

Голіков Олександр Сергійович - кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена аналізу ролі культурного капіталу в конструюванні соціокультурних нерівностей, зокрема його впливу на ціннісно-нормативні структури актора. Автор розглядає життєві плани, ціннісні маніфестації та очікування українських студентів під кутом зору їх капіталізованості, що дозволяє йому зробити висновок про пов'язаність обсягу культурного капіталу та ціннісно-нормативних структур актора.

Ключові слова: культурний капітал, соціокультурні нерівності, ціннісно-нормативні структури, актор, ціннісні маніфестації та очікування

Статья посвящена анализу роли культурного капитала в конструировании социокультурных неравенств, в частности его влияния на ценностно-нормативные структуры актора. Автор рассматривает жизненные планы, ценностные манифестации и ожидания студентов под углом зрения их капитализованности, что позволяет ему сделать вывод о связи между объемом капитала и ценностно-нормативных структур актора.

Ключевые слова: культурный капитал, социокультурные неравенства, ценностно-нормативные структуры, актор, ценностные манифестации и ожидания.

The paper is devoted to cultural capital's role in construction of socio-cultural inequalities, particularly in his influence on values and norms of actor. Life plans, value manifestations and expectations of Ukrainian students from the point of view of their corpus of cultural capital are discussed. On this base conclusion about the connection between volume of cultural capital and values and norms of actor is made.

Key words: cultural capital's, socio-cultural inequalities, values and norms of actor, actor, value manifestations and expectations.

Культурний капітал, який отримує в сучасному суспільстві дуже специфічні значимості в диференціації соціокультурного простору, фактично закладає нерівності, що фундуються в умовах неусталеності і які є "нерівностями на майбутнє", "відкладеними розривами" в соціальній тканині. Зокрема "сплячий" (у марксівських метафорах) стан культурного капіталу в умовах нестабільного українського суспільства, про який ми говорили в попередніх дослідженнях, наочно маніфестується у вербальній поведінці актора [див. 5], за якою локується його ціннісно-нормативна структура.

В сучасному суспільстві, конститутивним елементом буття якого є "комбіноване відчуття ненадійності (роботи, наявних прав та засобів до існування), невпевненості (в їх збереженні та майбутній стабільності) та відсутності безпеки (для власного тіла, свого "Я" та його продовжень: власності, сусідів, всієї спільноти)" [1, с. 173], специфічного значення набувають неінституціоналізовані, іноді навіть нераціоналізовані способи розрізнення в суспільстві. Це розрізнення, як доводить Н. Луман, (ре)конструюється неодмінно, питання лише в способах його конструювання та формах його існування. В цьому світлі реконструювань позаінституціональних розрізень ціннісні (як передуючі та сателітні діяльнісним, неструктурним) аспекти конструювання культурного капіталу стають **актуальним** предметом соціологічного аналізу.

Метою нашої роботи буде аналіз зв'язку між обсягом культурного капіталу актора та його ціннісно-нормативними структурами, які були операціоналізовані в нашому попередньому дослідженні як вербальні еманції культурного капіталу, на рівні рутинізованих масових структур як типового зв'язку, що детермінує в подальшому стратегії та практики конструювання та, відповідно, обсяг та успішність конструювання культурного капіталу актора.

Теоретико-методологічну основу нашої роботи складає на парадигмальному рівні комплекс напрацювань структурно-конструктивістської теорії П'єра Бурдь'є [2], діялісно-структурної парадигми, що на пострадянському просторі активно розроблювалася Т.І. Заславською та О.Д. Куценко та феноменологічної соціології знання П. Бергера та Т. Лукмана. На концептуальному ж рівні ми спираємось на теорію практик (найбільш повно представлена в [3]) та ціннісний підхід (див., наприклад, [8]), який у використанні до вивчення культурного

Розділ 3. Дослідження проблем молоді та освіти

капіталу ми пропонуємо модифікувати у ціннісно-діяльнісний підхід, синтезуючи з напрацюваннями вищезгаданої теорії практик.

Емпіричну базу статті складають результати міжнародного дослідження кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна “Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств” (2005-2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України, 780 студентів ВНЗ Білорусі та 587 студентів ВНЗ Росії (для Росії вибірка нерепрезентативна); науковий керівник проекту – проф. Сокур’янська Л.Г.).

В радянській та пострадянській соціології аналіз ціннісної сфери культурно висококапіталізованих акторів (які позначались номенами “фахівці”, “спеціалісти”, “інтелігенти” та ін.) є достатньо традиційною сферою інтересів. Узагальнюючи напрацювання цієї сфери, вітчизняні соціологи свідчать, що “для професіоналів характерне прагнення застосовувати і зараз, і в перспективі вже наявний професійний досвід і кваліфікацію, працювати в колективі зі стабільними зв’язками, зберігати стабільність досягнутого. Для них навіть перехід на більш кваліфіковану роботу є малобажаним” [4, с. 31], їм більш властиві розуміння необхідності участі у колективних діях, упевненість у підтримці з боку колег, більш високий рівень самоідентифікації із середнім класом при порівнянню з непрофесіоналами доходів. Тут реалізуються і соціальний, і культурний капітали, що формують досить чітко визначені експектації й інтенції. Дуже схожі висновки ми отримували в результаті нашого власного якісного дослідження, реалізованого методом фокусованих групових інтерв’ю, однак ми вважаємо за потрібне верифікувати ці побудови, по-перше, на українському просторі (адже З. Голєнкова та Е. Ігітханян ці висновки робили для Росії), по-друге – на кількісному матеріалі, що дозволить екстраполювати наші висновки не в простір гіпотез, а в простір каузального опису та пояснення феномену культурного капіталу актора та його впливу на інші особистісні структури актора.

Дослідження 2005-2007 року свідчить, що гіпотези щодо зв’язку обсягу культурного капіталу та ціннісно-нормативних структур та патернів актора, висунуті ще в якісному дослідженні, в цілому підтверджуються і при кількісному аналізі спряженості ціннісно-нормативної структури та культурного капіталу актора. В якості емпіричних показників культурного капіталу ми використали академічну успішність та один з головних індикаторів культуркапітальної насиченості повсякденності – обсяг домашньої бібліотеки. Саме таким чином ми використовуємо як спосіб культуркапітальної стратифікації наших респондентів, по-перше, найбільш яскравий культуркапітальний повсякденнісний стратифікатор (обсяг домашньої бібліотеки), по-друге ж – найбільш промовистий культуркапітальний діяльнісний індикатор (академічна успішність, культуркапітальну природу якої ми доводили в наших попередніх публікаціях).

Першим з обраних нами в силу специфіки досліджуваного предмету вимірів культуркапітально стратифікованої ціннісно-нормативної системи були життєві плани різних груп студентів.

Таблиця 1 Соціально-професійні плани різних успішнісних груп студентів (у % до опитаних, N=3057)

	Життєві плани									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Тільки на "5"	2,2	1,6	15,5	14,6	39,4	17,1	8,7	26,7	2,5	5,9
На "5" та "4"	3,1	1,7	7,5	9,1	39,5	14,9	7,4	26,9	4,8	12,4
На "4"	3,3	1,3	4,2	5,1	35,2	11,3	5,1	31,0	6,5	17,4
На "4" та "3"	3,4	1,2	2,2	3,6	29,2	11,0	3,9	35,1	5,8	18,3
На "3"	4,7	0,7	0,0	2,7	21,5	8,1	3,4	32,9	11,4	25,5

(в таблиці закодовані різні життєві плани, а саме: 1 – робота в школі, ліцеї; 2 – робота в технікумі, коледжі; 3 – робота у ВНЗ; 4 – науково-дослідницька робота; 5 – практична діяльність за фахом; 6 – адміністративно-управлінська діяльність; 7 – політична, громадська діяльність; 8 – власний бізнес; 9 – байдуже, чим займатися, аби платили гроші; 10 – чітких планів немає)

Таблиця 2. Соціально-професійні плани різних капітально забезпечених груп студентів (на прикладі забезпеченості бібліотекою) (у % до опитаних, N=3057)

Наявність та обсяг бібліотеки	Життєві плани									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Немає бібліотеки	4,5	2,0	3,5	3,0	30,3	10,4	3,0	26,6	4,5	23,6
До 200 книг	3,4	1,2	6,0	5,7	36,2	13,1	5,4	28,3	5,8	14,5
До 500 книг	2,3	1,8	7,2	9,1	37,4	13,5	7,2	30,6	4,8	12,1
До 1000 книг	2,7	1,1	5,1	9,9	34,4	14,8	7,8	34,9	6,2	12,6
Понад 1000 книг	3,3	1,3	11,7	12,9	36,3	13,8	8,3	31,3	5,8	10,8

(в таблиці закодовані різні життєві плани, а саме: 1 – робота в школі, ліцеї; 2 – робота в технікумі, коледжі; 3 – робота у ВНЗ; 4 – науково-дослідницька робота; 5 – практична діяльність за фахом; 6 – адміністративно-управлінська діяльність; 7 – політична, громадська діяльність; 8 – власний бізнес; 9 – байдуже, чим займатися, аби платили гроші; 10 – чітких планів немає)

Виявилось, що різним культуркапітальним групам притаманні різні життєві плани (див. таблиці 1, 2), причому більш культуркапіталізовані групи віддають перевагу академічній, викладацькій, управлінській діяльності, а також практичній діяльності за фахом, в той час як менш капіталізовані – роботі в школі, власному бізнесу, виражають байдужість до конкретного місця роботи, опікуючись лише проблемою заробітку, або маніфестують відсутність соціально-професійних планів. Глибинні мотиви таких маніфестацій залишаються невираженими, але на поверхневому рівні це підтверджує наші гіпотези щодо різних стратегій у різних культуркапітальних груп. Окрім того, ми не вважаємо, що такі види діяльності, як академічна, викладацька, управлінська тощо є більш успішними або такими, що легко конвертують культурний чи соціальний капітали в економічний (тобто є більш прибутковими). Ми пропонуємо інший висновок: саме ці види діяльності (на відміну від роботи в школі або власного бізнесу) в українському суспільстві (навіть в найменш інерційній соціальній групі) сприймаються як найбільш бажані для висококапіталізованих акторів.

Окремої дискусії варті, на нашу думку, високий – відносно успішних груп – відсоток серед неуспішних та некапіталізованих груп не впевнених в майбутніх планах або байдужих до власного професійного майбутнього. Це може свідчити, на нашу думку, про відсутність звички планувати свою діяльність, про невміння це робити, і, отже, про невисоку власну соціальну суб'єктність в тому сенсі, в якому її пропонує Л.Г. Сокур'янська [9].

Якщо ж звернутися до інструментального аспекту конструювання стратегій (див. таблиці 3 та 4), то виявиться, що більш капіталізовані студенти сподіваються більше на ВНЗ та на себе, в той час як менш капіталізовані – на батьків, родичів, друзів. Дуже характерним є те, що на державні служби зайнятості взагалі мало хто сподівається, поза залежністю від обсягу культурного капіталу.

Таблиця 3. Орієнтації на допомогу при працевлаштуванні українських студентів з різним рівнем академічної успішності (у % до опитаних, N=3057)

	Сподіваються на...					
	Батьків, родичів	Друзів, знайомих	ВНЗ	Служби зайнятості	Тільки на себе	Інше
Тільки на "5"	32,7	17,1	11,2	3,1	49,8	2,8
На "5" та "4"	39,5	16,9	7,6	2,8	47,2	1,2
На "4"	44,1	19,5	5,9	4,2	40,2	1,3
На "4" та "3"	46,4	18,7	6,0	3,1	41,3	1,2
На "3"	37,3	20,7	0,7	4,0	47,3	2,0

Таблиця 4. Орієнтації на допомогу при працевлаштуванні українських студентів з різним рівнем забезпеченості домашньою бібліотекою (у % до опитаних, N=3057)

	Сподіваються на...					
	Батьків, родичів	Друзів, знайомих	ВНЗ	Служби зайнятості	Тільки на себе	Інше
Немає бібліотеки	46,8	16,6	5,2	4,2	37,1	2,0
До 200 книг	42,8	16,6	5,7	3,3	43,7	1,5
До 500 книг	35,3	19,9	9,5	3,5	47,6	1,5
До 1000 книг	39,1	21,3	7,5	2,2	49,6	0,8
Понад 1000 книг	42,0	16,8	7,1	3,4	45,4	1,7

Тобто більш самостійні та успішні стратегії відображаються в подальших "самовпевнених" планах та сподіваннях на ті сфери, де актор вже проявив себе як успішний (ВНЗ). Це знаходиться в логіці вже зазначеної нами кумулятивності та спадковості практик та стратегій конструювання культурного капіталу, що стосується як кількісного, так і якісного аспекту його конструювання.

Іншим виміром цього інструментального аспекту є визнання факторів життєвого успіху (див. таблиці 5 та 6), де менш капіталізовані групи акцентують увагу на впливових друзях, вмінні використовувати будь-які засоби для досягнення мети, діловій хватці, наявності капіталу, а більш капіталізовані – на інтелекті, професіоналізмі, тобто більш суб'єктно орієнтованих, "самовпевнених" та акторно оптимістичних інструментах.